

BONHOEFFER, LUTHER EN DE 'ONTJOODSING' VAN KERKLIEDEREN .

EEN VERKENNINGSTOCHT.

Voorwoord.

Het is niet zo eenvoudig voor dit Bonhoeffer Werkgezelschap een verhaal te houden over het nationaalsocialisme, de 'Deutsche Christen', Bonhoeffer en Luther, want als Bonhoeffer kenners weten jullie - laten we maar zeggen - meer dan het nodige over dit onderwerp. Toch hoop ik vanmorgen nog iets toe te voegen aan het Bonhoeffer onderzoek. Het wordt mij steeds vaker duidelijk dat er weinig bekend is over het 'ontjoodsen' van kerkliederen in de nazitijd. Vraag zelf maar eens aan mensen in je omgeving of ze hier ooit van gehoord hebben en ze staan te klapperen met hun oren en kijken je vol ongeloof aan. Na mijn Bonhoeffer gedenkdag lezing "Bonhoeffer. Portret van een muzikale man" op 11 februari 2006 in de Domkerk te Utrecht ben ik in ieder geval diverse malen hierover benaderd en ik ben intussen weer iets verder gekomen.

Welnu, dit onderwerp zal ik in afzonderlijke delen gaan verkennen.

Luther is natuurlijk niet alleen maar die geweldige kerkhervormer geweest die ook nog eens de bijbel in het Duits vertaalde. Wij bekijken vanmorgen een andere kant van zijn denken met alle gevolgen van dien. Met het oog op het komende Lutherjaar kan dat wellicht ook geen kwaad, ook al zal veel van het begin jullie bekend in de oren klinken en is het de aanloop naar het eigenlijke doel – het kerklied Bonhoeffer krijgt het laatste woord vanmorgen, niet uitputtend, ook verkennend.

Inleiding.

Het toeval wil dat het vandaag kerkhervormingsdag is.

Traditioneel werd / wordt, op deze dag het Lutherlied bij uitstek *Een vaste burcht is onze God* gezongen, een lied, dat in de liturgie van de kerk werd of wordt gezongen.

Luther schreef boven dit lied: 'Der 46. Psalm. Deus noster refugium et virtus' (God onze toevlucht en sterkte) . Het lied is mogelijk tussen 1526 en 1528 ontstaan, in een tijd vol van persoonlijke aanvechting in Luthers leven, een tijd bovendien waarin verscheidene van zijn vrienden door de pest werden weggerukt, een tijd waarin hij ageert tegen de oude kerk / de paus of tegen de Turken, die voor de poorten van Wenen staan. Je kunt het ook als geldend voor alle onrustige tijden in de geschiedenis of een mensenleven beschouwen. Dit van oorsprong boete-, troost- en/of strijdlied van Luther bleef geen kerklied maar werd nagenoeg tot een nationaal heiligdom. Bij allerlei gelegenheden werd het gezongen en dikwijls spontaan aangeheven. De leden van de Bekennende Kirche zongen het, in Godsvertrouwen en hopen op het Rijk Gods. De 'Deutsche Christen' zongen het, maar anders. Geen Rijk Gods maar het derde rijk en Hitler.

Ein feste Burg ist unser Gott.

Dit lied is in de loop van de 19^e eeuw Duits nationalistisch geduid. In de Eerste Wereldoorlog is het opgenomen in militaire gezangboeken, je kunt heel goed op de melodie marcheren en zo wordt duidelijk: God staat aan de kant van de Duitsers.

In het kader van dit verhaal wil ik een aantal gelegenheden memoreren waarbij dit lied werd gezongen, buiten de liturgie van de kerk.

Luthers strijdlied wordt krijgsfanfare ¹ . Geen ander lied dan Luthers uitdagende lied *Ein feste Burg ist unser Gott* heeft zo'n stempel gedrukt op het protestantisme. In het Duitse keizerrijk werd het zelfs een vaderlands strijdlied en het bleek niet zo'n groot probleem enkele wijzigingen in de tekst aan te brengen. Zo begon in de 19e eeuw de politieke / militaire carrière van dit lied. In de herdenking van de volkerenslag bij Leipzig in 1813 werd gezongen:

*Ein feste Burg ist unser Gott, Auf Brüder, zu den Waffen!
Auf, kämpft zu Ende aller Noth, Glück, Ruh der Welt zu schaffen.*

¹ In Die Welt, 31 oktober 2014. Wie Luthers Kampflied zur Kriegsfanfare wurde.

In 1817, slechts 4 jaar na de herdenking in Leipzig, vond in Eisenach het Wartburgfest plaats met o.a. het 300 jarig Reformatiejubileum. Onder muziekbegeleiding trokken de deelnemers 's morgens in een feestelijke optocht naar de Wartburg en werd in de Ridderzaal *Ein feste Burg ist unser Gott* gezongen, begeleid door trompetten en pauken.

Een eeuw later - begin augustus 1914 – stond een uitzinnige menigte te wachten op de aankondiging van de mobilisatie door keizer Wilhelm II, waarin hij onder andere deze woorden sprak *“Drum auf! Zu den Waffen! Jedes Schwanken, jedes Zögern wäre Verrat am Vaterlande. Wir werden uns wehren bis zum letzten Hauch von Mann und Ross. Vorwärts mit Gott, der mit uns sein wird, wie er mit den Vätern war”*² en naar verluid werd ‘Ein feste Burg’ door de mensenmenigte spontaan aangeheven nog voordat de keizer zijn rede kon houden. Ook *Nun danket alle Gott* was zeer populair. Het ons welbekende *Wilt heden nu treden / Wir treten zum Beten* was eveneens zeer geliefd en werd ook bij deze gelegenheid gezongen. De tekst hiervan stond op ansichtkaarten die militairen naar het thuisfront konden versturen, het werd *“Religionsmißbrauch auf Postkarten”* genoemd en nu kun je deze kaarten als verzamelobject via internet bemachtigen.

In deze tijd rond de eerste wereldoorlog zien we niet alleen een opkomend patriottisme, ook de protestantse en katholieke kerk lieten van zich horen, hoewel deze laatsten van oudsher *Ein feste Burg* niet kenden. Het kerklied wordt daarom als deel van de opvoeding op school geleerd, het wordt door het leger gezongen en verbreid en fungeert kennelijk als een soort geaccepteerde oorlogspropaganda. Laten we daarbij niet vergeten dat gezang en muziek in het keizerrijk altijd ten gehore werden gebracht op feestdagen, in scholen en in het leger. Zelfs in het ‘Onze Vader’ werden veranderingen aangebracht: *“Vater unser aus Himmelshöhen, eile den Deutschen beizustehen, hilf uns im Heiligen Kriege. Lass deinen Namen sternengleich uns vorleuchten; dein deutsches Reich führ zum herrlichsten Siege”*. Soldaten marcheren met het militaire gezangboek ‘Hurra und Halleluja’ op zak, ze strijden immers voor god en de hele wereld. Daarom kreeg ieder onderdeel van het leger een eigen militair gezangboek.

² Internet Deutschlandfunk, 24.02.2014, *Erster Weltkrieg. Patriotischer Aufruf der Kirchen zum Krieg*.

We blijven nog even in de tijd van de eerste wereldoorlog om aan te tonen dat dit Lutherlied toen al voor vele doeleinden inzetbaar bleek. Een paar voorbeelden:

- Op een treinwagon, die in 1915 Neurenberg verliet naar het front in het westen, stond geschreven:
Deutschland singt den ersten Vers: Ein feste Burg ist unser Gott /ein gute Wehr und Waffen.
Frankreich singt den zweiten Vers: Mit unsrer Macht ist nichts getan / wir sind gar bald verloren.
- Ergens in september 1916 staat een trein in het schwabische Reutlingen. Een landmachtbataljon van 1.040 man maakt zich op om ten strijde te trekken en een duizendkoppige menigte staat bij het station. Dan begint iemand *Ein feste Burg ist unser Gott* te zingen en iedereen stemt in, diep betroffen. Dit lied trof iedereen diep in de ziel, van kerkenraadslid tot eenvoudige arbeider.

De 400^e reformatiedag in 1917 wordt niet uitbundig gevierd. Het Duits evangelische kerkbestuur had evenwel een kanselboodschap gezonden aan de landskerken met de oproep stand te houden in de oorlog:

*“Wie unsere Väter im Glauben sich des Heldenmuts der Reformatoren, so wollen auch wir der dahingerafften Blüte unserer Söhne und Brüder uns wert erzeigen und bekennen: Ein feste Burg ist unser Gott – das Reich muss uns doch bleiben!”*³

Luther wordt zo'n beetje de nationale held, een identificatiefiguur en hoop voor de toekomst. Er worden in 1917 herdenkings-eiken geplant en er breekt een ware Luther-renaissance aan en ik citeer Wilken Veen in zijn dissertatie *Collaboratie en Onderwerping*⁴.

³ www.zentralarchiv-speyer.de, Reformationsjubiläum 1917

⁴ Wilken Veen, *Collaboratie en onderwerping. Het Duits protestantisme in 1933*. Narratio, 1991, blz. 55

“Een uitbundige viering van het jubileum was door het tekort aan allerlei daarvoor benodigde produkten en de afwezigheid van het merendeel van de Duitse jongelieden, omdat die aan het front waren, niet mogelijk geweest. Aan papier was echter klaarblijkelijk geen gebrek – althans niet voor gebruik ten behoeve van de Duitse theologie -, want er verscheen een onvoorstelbare hoeveelheid boeken en brochures over Luther, waarvan verschillende een oplage van ver boven de 100.000 hadden....Het gaat hierbij grotendeels om populaire uitgaven en in de titels, die aan deze boeken en blaadjes werden meegegeven, weerspiegelen zich al die thema's en begrippen, die het Duitse protestantisme van die dagen heilig waren. Ik laat een kleine bloemlezing volgen: “Luther, de held. Een jubileumsgift voor volk en leger”, “Luther, een populaire biografie voor ieder gezin”, “Luther als zoon, echtgenoot en vader, zijn huwelijk en huiselijke omstandigheden”, “Luther als huisvriend” en (speciaal aanbevolen als belijdenisgeschenk voor welopgevoede meisjes) “Waarom ik van Luther houd”. Veruit de meest voorkomende titel (er kwamen er tientallen uit met diezelfde titel), de absolute top, was “Luther en Duitsland”. Met datzelfde thema verscheen ook grote aantallen nieuwe Luther-gedichten en Luther-liederen”.

Luther als nationale held met zijn lied *Ein feste Burg ist unser Gott*. Het lied is kennelijk al vroeg als een protestants strijdlid opgevat en werd door Heinrich Heine ‘*Marseiller Hymne der Reformation*’ genoemd en door Friedrich Engels als ‘*Marseillaise der Bauernkriege*’ omschreven.

Bij de viering van de reformatiedag in 1917 wordt de tekst van dit lied als metafoor gebruikt voor het bedreigde Duitse rijk. In Lippe⁵ bijvoorbeeld werd de uitnodiging om de kerkdienst van de reformatiedag bij te wonen geïllustreerd met een beeltenis van de monnik Luther die zijn stellingen aan de kerkmuur timmert met de volgende tekst:

*Und wenn die Welt voll Teufel waer
Und wollt uns gar verschlingen
So fürchten wir uns nicht so sehr
Es soll uns doch gelingen.*

⁵ Dr. Lena Krull, *Lippische Landeskirche 31 oktober 2014*

De Duitsers maakten in het begin van de 20^e eeuw uit een geestelijk lied een oorlogslied. De tekst nodigt daar immers ook toe uit met woorden als “*der altböse Feind*” en “*Das Reich muss uns doch bleiben*”. Langzamerhand werd een specifiek nationaal luthers bewustzijn in het volksdenken opgenomen, het werd geprofaniseerd en genationaliseerd. Een sluimerende taalvervuiling waaraan men gewend raakte, dat zich onvermoed en onbewust nestelde in het denken van mensen. Het zal nog verstrekkende gevolgen hebben.

Hoewel er tot nu toe nog geen tekenen zichtbaar zijn van ‘ontjoodsing’ van liederen wordt ‘ontjoodsing’ in het maatschappelijk verkeer wel zichtbaar. Voor dit Bonhoeffer Werkgezelschap volgt nu een kleine verslaggeving van gebeurtenissen die we allemaal uit de Bonhoeffer studie kennen. Uiteindelijk zal dit ook leiden tot het wijzigen en zelfs verwijderen van liederen uit het evangelische gezangboek.

‘Ontjoodsing’ in de maatschappij.

- Pastor Friedrich Andersen uit Flensburg eist al vanaf 1904 de afschaffing van het Oude Testament en “*alles jüdischen Trübungen der reinen Jesuslehre*”. En bij het 400-jarig jubileum van de reformatie in 1917 gaf onder andere Andersen 95 thesen uit om een *Deutschchristentum auf evangelischer Grundlage* op te richten en daarin heet het dat het nieuwe rassenonderzoek hen de ogen heeft geopend voor de verderfelijke werking van bloedvermenging tussen Germaanse en niet-Germaanse inzittenden. Daarom moet er gestreefd worden naar een zo zuiver mogelijk “*Volkstum*”. De joodse vrees voor God komt niet overeen met het kinderlijke godsvertrouwen en de onbaatzuchtige liefde van de Germaanse volksziel. Daarom moet ook het godsdienstonderwijs vrij worden van het Oude Testament, de tien geboden, en ook het Nieuwe Testament moet gereinigd worden van joodse invloeden zodat de kinderen Jezus gaan zien als voorbeeld van grote opofferingsgezindheid en mannelijk heldendom. Jezus was geen jood maar een Galileeër.

In mei 1921 wordt door onder andere Pastor Andersen een *Bund für Deutsche Kirche* opgericht. In hun programma staat bijvoorbeeld dat het Oude Testament

vervangen zou moeten worden door de “ Duitse mythe”, maar daar was toch ook weer niet iedereen het mee eens en op een kerkendag in Königsburg in 1927 reageerde de Evangelische Kirchenbund op de toenemende radicalisering en dit leidde tot de oprichting van de *Glaubensbewegung Deutsche Christen* onder de leiding van Joachim Hossenfelder op 6 juni 1932.

*“Wir sehen in Rasse und Nation uns von Gott geschenkte und anvertraute Lebensordnungen...Daher ist der Rassenvermischung entgegenzutreten....In der Judenmission sehen wir eine schwere Gefahr für unser Volkstum. Sie ist das Eingangstor fremden Blutes in unseren Volkskörper....Insbesondere ist die Eheschließung zwischen Deutschen und Juden zu verbieten”*⁶

Men wilde één Rijkskerk, Jodenchristenen uitsluiten, zich afkeren van het Oude Testament en het Nieuwe Testament bewerken, er moest een hernieuwde kennismaking met de Heiland tot stand worden gebracht zonder de omweg van het jodendom, *“Ein Führer! Ein Volk! Ein Gott! Ein Reich! Eine Kirche!”*⁷ De ‘Deutsche Christen’ gaven eigen geschriften en gezangboeken uit en ontwierpen een eigen liturgie. Ook de gehate bolsjewieken moesten bestreden.

De ‘ontjoodsing’ in de maatschappij neemt zeer bedenkelijke vormen aan in 1933. In grote lijnen:

- Boycot van joodse winkels en verdere maatregelen, zoals ontslag van ambtenaren, joods-christelijke predikanten, artsen, advocaten, rechters.
- Verbranding van boeken die niet voldeden aan de eisen van de Kulturkammer.

⁶ Wolfgang Sauer, *Volkstum gegen Bekenntnis. Die Richtlinien der Deutschen Christen und die Barmer Theologische Erklärung*, blz. 7

⁷ Oliver Arnhold, *>>Entjudung<< - Kirche im Abgrund*, Berlin 2010

- Hitler houdt in het Sportpalast een vlamme rede, waarin hij aan het slot wijst op de twee pijlers waarop het rijk gebouwd gaat worden: “Volk und Erde”. Op grote spandoeken is te lezen *Deutschland vom Marxismus frei* en *Das Marxismus muß sterben*. De erachter liggende gedachte was immers dat het jodendom samen met het bolsjewisme de wereldheerschappij wilde overnemen.

De slotwoorden van Hitlers ‘Volkskundgebung’ luiden “...und der Ehrlichkeit und der Kraft und der Herrlichkeit und der Gerechtigkeit. Amen.” (de doxologie van het Onze Vader)

- Invoering van het “Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums”, waaronder de zogenaamde ariërparagraaf: “Als nicht arisch gilt, wer von nicht arischen, insbesondere jüdischen Eltern oder Großeltern abstammt. Es genügt, wenn ein Elternteil oder ein Großelternteil nicht arisch ist”.

In 2001 werd in Kiel een tentoonstelling gehouden, getiteld “Kirche, Christen, Juden in Nordelbien 1933 -1945”. Daarvan is een boek verschenen⁸ en daarin zijn brieven opgenomen van verontruste gedoopte joden die na de boycot vragen of de kerk hen nu zal beschermen. Of en welk antwoord men heeft gekregen is niet vermeld.

Het wordt anders bij de

- “Sportpalastkundgebung” of “Sportpalastskandal” van 13 november 1933.

Koralen zingend waren de mensen naar de bijeenkomst in het Sportpalast getogen. Binnenin het stadion waren grote spandoeken opgehangen *Der Deutsche Christ liest das Evangelium im Dritten Reich*. De Berlijnse ‘Gauobmann’ Krause houdt een spectaculaire redevoering met als thema “Die völkische Sendung Luthers”. Hij wilde een zuivere Jezusleer als voorwaarde voor de opbouw van een Duitse volkskerk, een leer “die sich frei macht von allem Undeutschen in Gottesdienst und Bekenntnis

⁸ Annette Göhres, Stephan Linck, Joachim Liß-Walther (Hrsg.), *Als Jesus <arisch> wurde*, Edition Temmen, 2003, blz. 34

insbesondere vom Alten Testament und seiner jüdischen Lohnmoral, von dessen Viehändler- und Zuhältergeschichten.....Die Juden sind nicht Gottes Volk". De verkondiging moest vrijgemaakt worden "*von aller orientalischen Entstellung gereinigten schlichten Frohbotschaft*" en een "*Rückkehr zu einem heldischen Jesusgestalt als Grundlage eines artgemäßen Christentums*" verkondigen. Zo zou de reformatie van Luther tot een voltooiing gebracht worden.

Deze rede kreeg een storm van protest over zich heen. Velen in het land distantieerden zich ervan en zegden hun lidmaatschap van de 'Deutsche Christen' op. Men sprak van 'ongehoorde aanvallen op het Oude Testament, Paulus en de gekruisigde Christus'. Krause wordt ontslagen. Desondanks vonden de 'Deutsche Christen' dat men als Duitser niets meer met het jodendom te maken wilde hebben en daarom zouden toch wel de oudtestamentische geschriften, die toch eenduidig Gods woord aan Israël bevatten, onder de loep genomen moeten worden.⁹ Veel 'Deutsche Christen' bleven belangrijke kerkelijke posities innemen en een aantal van hen sloot zich aan bij de Thüringer afdeling; dezen behielden de leiding en richtten in 1939 het *Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das Deutsche kirchliche Leben* op.

In ditzelfde jaar 1933 vindt het Luther herdenkingsfeest, de 450^e geboortedag van Luther - 10 november 1483 – plaats. Dat was een paar dagen verschoven naar 19 november, 6 dagen na de Palastkundgebung. De synode riep op

*"Neben dem Bekenntnis zu Luther und dem evangelischen Glauben wird der Verbundenheit zum neuen Staat Ausdruck gegeben werden"*¹⁰

Het werd groots gevierd.

In Berlijn werden kransen gelegd bij het Luther monument. Rijksbisschop Müller had bekend gemaakt dat op dit Lutherfeest klokgelui moest klinken, de vlag met hakenkruis moest wapperen, 's morgens een feestelijke kerkdienst, 's middags een feestelijke optocht met deelname van lokale verenigingen en 's avonds feest gevierd

⁹ Uit: *Nationalkirchlichen Einung Deutsche Christen*, blz. 150

¹⁰ Uit: *Lutherfeier 1933 ein feste Burg*. Günter Brakelman,

moest worden. Alles (zogenaamd) in het teken van en ter ere van Luther. Luther als duitse profeet, als bemiddelaar tussen god en het duitse volk, als oprichter van het duitse 'Volkstum' en het allerbeste voorbeeld van het 'duitse wezen'. En natuurlijk – met Luther – *“das Reich muß uns doch bleiben”*.¹¹ In werkelijkheid wilde men de evangelische kerk winnen voor en integreren in het nationaal-socialisme.

In de Dom in Berlijn werd een feestelijke kerkdienst gehouden in aanwezigheid van rijkspresident Paul von Hindenburg. Er hingen 'Deutsche Christen' banieren, de SA was aanwezig met vlaggen en muziek, het wordt één grote propagandabijeenkomst voor de 'Deutsche Christen'. Je vraagt je in alle eerlijkheid af: Wanneer en hoe gemakkelijk wordt een protestantse feestdag tot een politieke bijeenkomst? En worden Luther en Hitler in één adem genoemd. Joachim Hossenfelder, sedert 1933 bisschop van Brandenburg en lid van de rijkskerk vat het samen:

*“Wir wollen das Erbe der deutschen Reformation, das unverfälschte Evangelium treu bewahren, um unsere Väter willen, um der Toten des Weltkrieges willen und der braunen Armee, um der Volksgenossen willen, die in Deutschland unter der Führung Adolf Hitlers das große Werk der Einigung geschaffen haben”*¹²

Regionaal werd ook veel georganiseerd en daarbij was het vooral belangrijk dat vooraanstaande nationaal-socialisten aanwezig waren, men knoopte bij de festiviteiten aan bij de plaatselijke folklore. Aan de optochten namen afgevaardigden van de SA, de SS en de Hitlerjugend deel en vergeet vooral niet dat er gemarcheerd en daarbij gezongen werd *Ein feste Burg ist unser Gott*, alsmede *Großer Gott wir loben dich*.

- De Neurenberger Rassenwetten – 1935

De Rijksburgerwet bepaalt dat alleen ariërs burgers van het rijk kunnen zijn. Het is de wet ter bescherming van Duits bloed en Duitse eer. Huwelijken tussen joden en

¹¹ Gevonden in: *Das Luthergedenken als Bühne der Inszenierung einer “protestantischen Volksgemeinschaft”* in Björn Küllmer, *Die Inszenierung der Protestantischen Volksgemeinschaft. Lutherbilder im Lutherjahr 1933*, Berlin 2012.

¹² Uit: Hansjörg Buss, *Der Deutsche Luthertag 1933 und die Deutschen Christen*

Duitsers zijn ongeldig en reeds gesloten huwelijken worden onwettig verklaard. Op deze manier werden aan joden hun burgerrechten ontnomen.

Intussen volgen in de maatschappij de maatregelen tégen de joden elkaar op en een groot dieptepunt wordt bereikt in de nacht van 9 op 10 november 1938,

- de Reichspogromnacht, de kristalnacht – Luthers geboortedag

Synagogen worden in brand gestoken, winkels en bedrijven vernield, scholen en huizen, begraafplaatsen en ziekenhuizen moesten het ontgelden. Joden werden vermoord of tot zelfmoord gedreven.

Om nu dichterbij het onderwerp van deze lezing te komen verlaat ik dit pijnlijke onderdeel van de geschiedenis en vervolg mijn verkenningstocht met het onderdeel

Taalvergiftiging van een aantal andere liederen.

Ons medelid van het Bonhoeffer Werkgezelschap drs. René van Eyden heeft mij al in het jaar 2005 opmerkzaam gemaakt op verdraaiing van de betekenis van woorden, in dit geval van liederen, als indoctrinatiemiddel. De Joodse taalgeleerde Victor Klemperer¹³ bestudeerde de taal van de nazi's en de uitwerking en verdraaiing van woordgebruik in zijn boek "Lingua Tertii Imperii". Die taalkundige manipulatie vinden we ook terug in een aantal liederen die Bonhoeffer zeer dierbaar waren en die met name in Finkenwalde frequent werden gezongen.

Eerst het Lutherlied "*Erhalt uns Herr bei Deinem Wort*".

De eerste regel luidt

*Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort und steure deiner Feinde Mord,
die Jesum Christum, deinen Sohn, stürzen wollen von deinem Thron.*

¹³ Victor Klemperer, *LTI. De taal van het Derde Rijk*, Uitgeverij Atlas – Amsterdam/Antwerpen, 2000

Dat wordt nu

*Erhalt uns Herr, bei Deinem Wort, und steure jener Frommen Mord,
Die Jesus, Mensch und Gott zugleich wollen trennen vom Dritten Reich.*

Haast ongemerkt sluipt hier de nazitaal binnen, want wilde men iets anders horen dan de komst van het derde rijk? René van Eyden wees mij ook op “de catechese der verguizing”. In het catechetisch onderwijs en ook in de prediking werden joden als groep, als volk verguisd en dat werd gebaseerd op theologische gronden. De joden werden immers al eeuwenlang verguisd als Christusmoordenaars.

We kijken naar een ander, ons welbekend lied: *Großer Gott wir loben dich*. Dit lied van Ignaz Franz parafraseert de latijnse hymne *Te Deum laudamus*. Als ‘geestelijk volkslied’ werd het in de 19^e eeuw opgenomen in de protestantse cultuur, daarvóór was het opgenomen in het gezangboek “Christlich-katholische Lehre in Liedern”¹⁴. Dat vindt in de 20^e eeuw z’n weg naar kerklied en komt in militaire gezangboekjes te staan, omdat het naast lofprijzing ook dank voor weldaden bevat. Het wordt dan ook gezongen bij militaire overwinningen en vindt op deze manier een plek in het ‘Evangelisches Gesangbuch’ van 1939 en dan staat het in een nationalistisch – militaire context. Er worden twee coupletten toegevoegd:

*4. Alle Lande, Herr, sind dein, dein, o Gott, sind alle Meere.
Dir soll drum befohlen sein, unser Leben, unsre Ehre;
Strecke segnend deine Hand über unser Vaterland.*

*5. Dort, wo unsre Fahnen wehn, seis zu Lande, seis zu Meere,
Laß die Treue Schildwach stehn, sei uns selber Waff’n und Wehre!
Losungswort sei allzugleich: “Treu zu Führer, Volk und Reich.”*

Zoals ik al gezegd heb is Luther niet alleen maar die geweldige reformator geweest, daarom richten wij nu onze blik op een andere kant van zijn denken.

¹⁴ Michael Fischer, *Grosser Gott wir loben dich*

Luther.

Hij had toch in zijn boek *Over de Joden en hun leugens* gezegd

“Wanneer je een Jood ziet of aan een Jood denkt, zeg dan tegen jezelf: die tronie die ik daar zie, vervloekte, verwenste en bespuwde alle zaterdagen mijn lieve Heer Jezus Christus, die mij met zijn dierbare bloed verlost heeft”

“Ten eerste moet men hun synagogen of scholen in brand steken en wat niet wil branden moet men met aarde overdekken, zodat geen mens er een steen of een sintel meer van ziet, voor eeuwig niet”

Ten tweede ook hun huizen afbreken en verwoesten. Want daarbinnen doen ze hetzelfde als in hun scholen. In plaats daarvan brenge men hen onder een (simpel) dak of wijze hun een stal toe, zoals in het geval van de zigeuners”

“Ten vijfde moet men de Joden het vrijgeleide geheel ontzeggen en hun een straatverbod geven. Ze hebben buiten op het land niets te zoeken, omdat ze geen heren, geen beambten noch handelaars of dergelijke zijn. Ze moeten thuisblijven”

In nazi Duitsland kon men dit niet zomaar laten liggen. De propagandaredevoeringen van Goebbels hamerden op de verderfelijke van de Joden. In 1936 worden de ophitsende geschriften van Luther opnieuw uitgegeven door Chr. Kaiser Verlag, een uitgeverij die gelieerd is aan de Bekenkende Kirche. ‘Deutsche Christen’ en de Bekenkende Kirche waren het eens met elkaar: Wat betreft kerk en kerkmuziek kon Hitler zich beroepen op het heersende anti-judaïsme. Als in 1938 de synagogen branden verschijnt de tweede oplage van de Luther geschriften¹⁵.

¹⁵ Dietrich Schuberth, *Kirchenmusik im Nationalsozialismus*, Verlag Merseburger, 1995, blz. 42

Een vlucht door de tijd.

Het wordt 9 november 1989.

Wat een datum!

- Luther is bijna geboren in 1483
- Grootse viering van zijn geboortedag op 10 november 1933
- Kristalnacht van 9 op 10 november 1938
- De Berlijnse Muur valt - 1989

In 1990 wordt in de kelder van het 'Landeskirchenarchivmagasin' archiefmateriaal ontdekt. Gedurende het socialistische DDR tijdperk was onderzoek onmogelijk geweest, maar dat archiefmateriaal lag vanaf 1945 opgeslagen als "Giftküche".

Toenemend antisemitisme door vooral rechts-radikalen vindt steeds vaker plaats in Duitsland na de hereniging. Dat intrigeert Oliver Arnhold - een Duitse wiskundige en godsdienstleraar - en vanaf 1993 houdt hij zich met dit onderwerp bezig. Zijn onderzoek raakt in een stroomversnelling als hij in een voetnoot in een boek van Hans Preulinger iets leest over het 'Eisenacher Entjudungsinstitut'. Uiteindelijk promoveert hij op dit onderwerp en breidt zijn dissertatie uit en in boekvorm verschijnt >>Entjudung<< – Kirche im Abgrund.¹⁶

Als het Predigerseminar van de Evangelisch lutherse kerk in Thüringen, gevestigd in Eisenach, in 1998 gaat verhuizen wordt omvangrijk materiaal gevonden uit de tijd van het nationaalsocialisme, dat duidt op het bestaan van het "*Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben*" en vanaf 2006 konden de persoonlijke aktes van dr. Walter Grundmann, de wetenschappelijk leider van dit instituut, worden ingezien.

¹⁶ Oliver Arnhold, >>Entjudung<< - Kirche im Abgrund, Institut Kirche und Judentum, Berlin 2010.

Het “Entjudungsinstitut” of “Eisenacher Institut”.

Het werd in 1939 in Eisenach opgericht en was in het leven geroepen door elf van de 28 ‘Landeskirchen’. Het werd gevestigd in hetzelfde huis waar het evangelisch lutherse predigerseminar was ondergebracht. Er hing geen kruis, wel portretten van Hitler. In het begin waren er 80 medewerkers, later 200, die over heel Duitsland verspreid woonden. In Thüringen speelden de ‘Deutsche Christen’ al een overheersende rol in deze beweging. Men wilde de *“Weltkampf gegen das Judentum”* aangaan en het christendom van haar joodse wortels ontdoen. De oprichtingsdatum 6 mei was niet toevallig gekozen, het was de dag van de aankomst van Luther op de Wartburg in Eisenach in 1521. Het gedachtegoed van Luther zou dan nu hier voltooid worden. De wetenschappelijk leider van het instituut wordt prof. Walter Grundmann, hoogleraar Nieuwe Testament uit Jena. In zijn rede bij de feestelijke opening zegt hij onder andere dat de *“völkische Wahrheit”* als drager van een gemeenschap weer aan het licht moet komen.

*“...Diese Gemeinschaft ist das Volk, eine aus Rasse entstehende, an den Boden gebundene, durch das geschichtliche Schicksal bestimmte und geprägte organische Größe”*¹⁷

Meer dan 50 hoogleraren, tientallen docenten en academici waren aanwezig. Het doel van het instituut luidt: *“die Werdegesetze deutschen religiösen Lebens und deutscher christlicher Erfahrung aufzuzeigen und die” entartenden* en *“gefährlichen fremden Einflüsse zu enthüllen”*¹⁸. Men wilde de christelijke leer, zoals die in het hele land beleden werd, herzien en in overeenstemming brengen met het rassenantisemitisme. Aan alle landskerken was van de oprichting en het doel van het instituut een circulaire gestuurd. De reacties op dit gebeuren varieerden van geestdriftig en gereserveerde terughoudendheid tot afwijzing en spotternij. De Bekenkende Kirche vermeldde het als een neutraal bericht in haar orgaan ‘Junge Kirche’, zonder inhoudelijk commentaar.

¹⁷ Annette Göhres,, Stephan Linck, Joachim Liß-Walter (Hrsg.), *Als Jesus <arisch> wurde*, blz. 166

¹⁸ Annette Göhres, blz. 45

Financieel werd het instituut ondersteund door de landskerken en de nationale kerkleiding in Berlijn. Aangezien er vanaf 1938 geen kandidaten meer waren voor het Predigerseminar werd de ruimte gebruikt voor het instituut. Men hoefde geen huur te betalen en maakte gebruik van de aanwezige bibliotheek.

Eind 1939 bestonden al 26 werkgroepen en onderzoeksopdrachten. Tot eind 1941 waren er ongeveer 180 medewerkers en met name vooraanstaande wetenschappers trokken veel publiciteit.

Enige werkgroepen en publicaties.

- *Die Botschaft Gottes.*

Reeds in 1940 publiceert de werkgroep 'Volkstestament' "*Die Botschaft Gottes*", het 'ontjoodste' Nieuwe Testament. Luther was degene geweest die in zijn Bijbelvertaling de weg had vrijgemaakt naar een vernieuwing van het Duitse vrome leven en nu moest een nieuwe weg worden vrijgemaakt voor een echte ontmoeting met Jezus Christus. Omdat Jezus naar alle waarschijnlijkheid uit Galilea kwam en derhalve onmogelijk een jood kon zijn, kwam de werkgroep tot de conclusie dat Jezus in het oerchristendom dicht bij het Hellenistische denken had gestaan.

Zodoende werden alle hebreeuwse woorden uit het Nieuwe Testament, verwijzingen naar het Oude Testament en iedere samenhang tussen Jezus en het jodendom gewoonweg verwijderd. Veel meer dan dat! Heel veel gelijkenissen worden weggelaten omdat het maar legenden zijn.

Voorbeeld? In de zaligsprekingen uit Mattheus worden weggelaten: zalig de armen van geest, zalig die treuren, zalig de zachtmoedigen en van veel verzen wordt de tekst gewijzigd. Men wist veel te herleiden tot de Palestijnse oergemeente en veel in het Nieuwe Testament was in hun optiek dus niet authentiek.

Laten we evenwel niet vergeten dat men van Jezus een heldenfiguur wilde maken en daar passen geen armen van geest, treurenden, zachtmoedigen in.

De 'ontjoodste' versie van de geboortegeschiedenis van Jezus uit het Lucas evangelie staat op de volgende bladzijde staat naast die uit de Lutherbijbel:

Die Weihnachtsgeschichte aus dem »entjudeten« Neuen Testament

- Es begab sich, dass ein Gebot vom Kaiser Augustus ausging, dass im ganzen Reich eine Volkszählung stattfinde. Sie war die erste und geschah zur Zeit, als Quirinius Landpfleger in Syrien war. Da ging jedermann in die Stadt, in der er gezählt werden sollte.
- 5 Auch Joseph aus Galiläa von der Stadt Nazareth wanderte nach Bethlehem
- mit Maria, seiner lieben Frau, die ein Kind unter ihrem Herzen trug.
- 10 Als sie dort waren, kam ihre Stunde, und sie gebar ihren ersten Sohn, wickelte ihn in Windeln und legte ihn in eine Krippe, denn sie hatten für das Kind sonst keinen Raum in der Herberge.
- Es waren aber Hirten in dieser Gegend auf dem Felde bei den Hürden; sie hüteten des Nachts ihre Herde.
- 15 Da trat ein Engel Gottes zu ihnen, und hell umstrahlte sie himmlisches Licht, und sie fürchteten sich sehr. Doch der Engel sprach zu ihnen: »Fürchtet, euch nicht! Siehe, ich verkünde euch große Freude, die allem Volke widerfahren soll. Denn euch ist heute der Heiland geboren: Christus der Herr.
- 20 Und das habt zum Zeichen: In einer Krippe werdet ihr finden in Windeln gewickelt ein Kind.«
- Als bald war da bei dem Engel die Menge der himmlischen Heerscharen, die lobten Gott und sprachen: »Ehre sei Gott in der Höhe, und Friede auf Erden den Menschen, die Gott sich erkor.«
- Als die Engel von ihnen zum Himmel verschwanden, sprachen die Hirten untereinander: »Auf, lasst uns gehen nach Bethlehem und schauen das große Geschehen, von dem Gott uns Kunde gab!« Sie kamen eilend und fanden beide, Maria und Joseph, und in der Krippe das Kind. Und als sie es geschaut hatten, erzählten sie alles, was sie von dem Kinde vernommen hatten.
- 30
- 35 Alle, die es hörten, staunten über die Kunde der Hirten.
- Maria aber behielt alle diese Worte und bewegte sie in ihrem Herzen.
- Die Hirten kehrten wieder um, lobten und dankten
- 40 Gott für alles, was sie gehört und gesehen hatten; war doch alles so, wie es ihnen verkündet worden war.
- Das Kind bekam den Namen Jesus.«
- Die Botschaft Gottes, Weimar 1940, S. 3f.
- 1 Es begab sich aber zu der Zeit, dass ein Gebot von dem Kaiser Augustus ausging, dass alle Welt geschätzt würde.
- 2 Und diese Schätzung war die allererste und geschah 45 zur Zeit, da Quirinius Statthalter in Syrien war. 3 Und jedermann ging, dass er sich schätzen ließe, ein jeder in seine Stadt. 4 Da machte sich auf auch Josef aus Galiläa, aus der Stadt Nazareth, in das jüdische Land zur Stadt Davids, die da heißt Bethlehem, weil er aus dem Hau- 50 se und Geschlechte Davids war, 5 damit er sich schätzen ließe mit Maria, seinem vertrauten Weibe; die war schwanger. 6 Und als sie dort waren, kam die Zeit, dass sie gebären sollte. 7 Und sie gebar ihren ersten Sohn und wickelte ihn in Windeln und legte ihn in eine Krippe; 55 denn sie hatten sonst keinen Raum in der Herberge. 8 Und es waren Hirten in derselben Gegend auf dem Felde bei den Hürden, die hüteten des Nachts ihre Herde. 9 Und der Engel des Herrn trat zu ihnen, und die Klarheit des Herrn leuchtete um sie; und sie fürchteten sich sehr. 60 10 Und der Engel sprach zu ihnen: Fürchtet euch nicht! Siehe, ich verkündige euch große Freude, die allem Volk widerfahren wird; 11 denn euch ist heute der Heiland geboren, welcher ist Christus, der Herr, in der Stadt Davids. 12 Und das habt zum Zeichen: Ihr wer- 65 det finden das Kind in Windeln gewickelt und in einer Krippe liegen. 13 Und als bald war da bei dem Engel die Menge der himmlischen Heerscharen, die lobten Gott und sprachen: 14 Ehre sei Gott in der Höhe und Friede auf Erden bei den Menschen seines Wohlgefallens. 70 15 Und als die Engel von ihnen gen Himmel fuhren, sprachen die Hirten untereinander: Lasst uns nun gehen nach Bethlehem und die Geschichte sehen, die da geschehen ist, die uns der Herr kundgetan hat. 16 Und sie kamen eilend und fanden beide, Maria und Josef, 75 dazu das Kind in der Krippe liegen. 17 Als sie es aber gesehen hatten, breiteten sie das Wort aus, das zu ihnen von diesem Kinde gesagt war. 18 Und alle, vor die es kam, wunderten sich über das, was ihnen die Hirten gesagt hatten. 80 19 Maria aber behielt alle diese Worte und bewegte sie in ihrem Herzen. 20 Und die Hirten kehrten wieder um, priesen und lobten Gott für alles, was sie gehört und gesehen hatten, wie denn zu ihnen gesagt war. 85 21 Und als acht Tage um waren und man das Kind beschneiden musste, gab man ihm den Namen Jesus, wie er genannt war von dem Engel, ehe er im Mutterleib empfangen war.

Lk 2, 1–21, Lutherbibel, revidierter Text 1984, durchgesehene Ausgabe in neuer Rechtschreibung, © 1999 Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart

(overgenomen uit: Oliver Arnhold/Hartmut Lenhard, *Kirche ohne Juden, Christlicher Antisemitismus 1933-1945*)

Er kwamen veel reacties, zowel in positieve als in negatieve zin. Weliswaar wordt in de “Junge Kirche” de ‘Verdeutschung’ geprezen, maar de conclusie luidt dat “eerbied” in het volkstestament ontbreekt. Eerbied voor dat, wat gedurende tweeduizend jaar voor het christendom het reddende woord van God geweest was en nog is, eerbied voor de levende Christus. Het wordt maar al te duidelijk dat de uitgevers van “*die Botschaft Gottes*” hun eigen denken wilden bevestigen, verdiepen en bekronen.

Eind 1941 werd vol trots door het instituut bekend gemaakt dat meer dan 200.000 exemplaren waren verkocht en dat de vraag ernaar groot bleef. Papierschaarste verhinderde een verdere voortgang.

Het centrale thema blijft de vraag of Jezus een ariër of een jood is. Dit wordt “wetenschappelijk” onderzocht door prof. Grundmann in zijn geschriften *Jesus der Galiläer und das Judentum* en *Wer ist Jesus von Nazareth?* Hij zou hebben kunnen bewijzen dat Jezus geen jood was maar in een onoverbrugbare tegenstelling tot het Jodendom stond en een Galileeër was. In de tijd dat Jezus leefde woonden veel ariërs in Galilea aan wie het joodse geloof zou zijn opgedrongen.

- *Grosser Gott wir loben dich.*

Op dit ‘ontjoodste’ gezangboek kom ik terug.

- *Deutsche mit Gott – Ein deutsches Glaubensbuch.*

In de zomer van 1941 verschijnt deze ‘ontjoodste’ catechismus, bedoeld voor leerlingen van de hoogste schoolklassen en voor intern kerkelijk gebruik. Er is een geactualiseerde geloofsbelijdenis opgenomen en ook de 10 geboden van Mozes moesten bewerkt worden. Zo zijn twee nieuwe geboden opgenomen, zodat er nu 12 zijn. Het achtste gebod luidt “*Halte das Blut rein und die Ehe heilig*” en het elfde gebod is “*Ehre Führer und Meister*”. Het twaalfde en laatste gebod luidt: “*Diene Freudig dem Volk mit Arbeit und Opfer! So will es Gott von uns*”.

Studiedagen.

De eerste studiedag van het 'Eisenacher Institut' is in maart 1940 en er zijn tussen de 30 en 600 deelnemers uit het hele land. Men opent deze studiedagen of conferenties met het zingen van een kerklied, dan volgt een gebed en de Hitlergroet. Er wordt verslag uitgebracht van de voortgang van de onderzoeken en de verborgen agenda is om het instituut tot enig onderzoeksinstituut van de Duitse evangelische kerk te maken. De aanwezigen moesten niet alleen "intellectueel" gevoed worden, maar ook "emotioneel". Medewerkers en geïnteresseerden worden uitgenodigd en zo raakt ook steeds meer de staat op de hoogte van de werkzaamheden. Oliver Arnhold voegt er aan toe: "Terwijl de Europese joden allang vermoord werden, werden de bijeenkomsten onder normale en vermeende wetenschappelijkheid gehouden, steeds meer de antisemitische ideologie verspreidend".¹⁹

Via de spreektaal doet men een beroep op gevoelens, want alleen al het feit dat een jood existeert is voldoende reden om hem ook uit de weg te ruimen.

Nog één onderdeel wil ik hier noemen. Het instituut denkt ook aan buitenlandse betrekkingen. Zo bestaat er sedert augustus 1941 contact met Nederland. De directeur en hoofdredacteur van het Nederlands christelijke persbureau, dr. H. W. van der Vaart, had aan het instituut in Eisenach gevraagd hem regelmatig publicaties toe te zenden om deze vervolgens te kunnen publiceren in het tijdschrift "Evangelie en Volk". Ter verduidelijking had hij er al bij vermeld dat hij voortdurend in zijn werk het joden- probleem behandelde, maar dat zijn werk in het calvinistische Nederland vanwege het starre vasthouden aan de bijbel van de Nederlandse christenen harde tegenstand ondervond. Van der Vaart heeft de jaarbijeenkomst in 1941 bijgewoond en of zijn voorgenomen publiciteitsreis door Nederland ooit heeft plaatsgevonden blijft onduidelijk.

Ook is door het instituut een lezing gehouden over 'Christentum und Bolschewismus', een andere grote angst onder de bevolking.

¹⁹ Oliver Arnhold, blz. 594

Großer Gott wir loben dich.

De 'ontjoodsing' van kerkliederen.

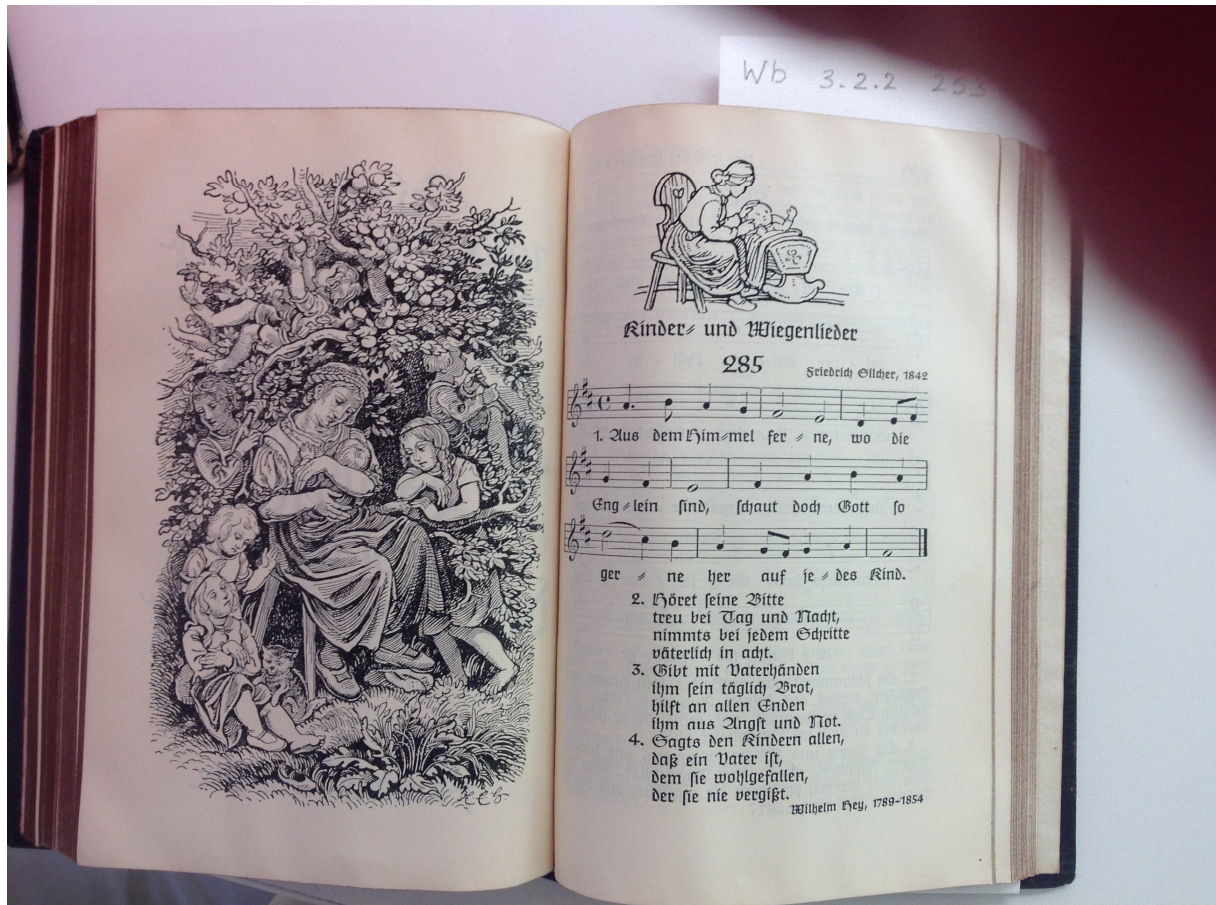
Toen het 'Entjudungsinstitut' besloten had dat ook het gezangboek herzien moest worden ging men voortvarend te werk. De *Arbeitskreis "Gesangbuchrevision"* kwam om de twee of drie weken bij elkaar en 2.336 liederen²⁰ werden onder de loep genomen. De richtlijnen voor de revisie waren dezelfde als die van de 'ontjoodsing' van het Nieuwe Testament. Wel moest – met het oog op de gemeente – voorzichtig worden omgegaan met liederen die diep geworteld waren in de volksziel. Liederens werden omgedicht of verwijderd als deze betrekking hadden op de erfzonde of gewag maakten van 'wereldvlucht'. Men ging hierin zo ver, dat er niet alleen 'ontjoodst' werd, maar ook dat liederen waarin Jezus niet aan het "arisch-heldischen Idealtypus" van de Deutsche Christen voldeed - zoals bijvoorbeeld in de passieliederens - werden omgedicht of verwijderd. Liederens of coupletten die joods in woorden of denken, van uitgesproken dogmatisch karakter waren of die zoet, smakeloos, zelfvernederend of qua dichten onmogelijk waren werden ofwel aangepast ofwel verwijderd²¹. Liederens met woorden als Sabbath, Micha, David, Gideon, Elia, Adam worden veranderd. Het gevolg was dat slechts 21 liederens ongewijzigd bleven en meer dan 70% werd weggelaten. Ook de opbouw van het gezangboek ziet er anders uit.

Op 27 juli van dit jaar lag het gezangboek *Großer Gott wir loben dich*, uitgegeven in het jaar 1941, voor mij ter inzage op de afdeling Bijzondere Collecties van de bibliotheek van de Rijksuniversiteit in Groningen. Een raar gevoel om dit nazistische boekje zomaar in handen te houden , temeer daar ik immers al eerder had ontdekt hoe kerkliederens ingrijpend waren gewijzigd, hoe taalvervuiling had plaatsgevonden.

²⁰ Oliver Arnhold, "Entjudung" – Kirche im Abgrund. Die Thüringer Kirchenbewegung Deutsche Christen 1928 - 1939

²¹ Annette Göhres e.a., *Als Jesus "arisch" wurde*, Edition Temmen 2003

Het gezangboekje is rijkelijk voorzien van illustraties:

Dit lied stond in het gezangboek dat Bonhoeffer in zijn bezit had:
"Evangelisches Gesangbuch für Brandenburg und Pommern".

Voor alle duidelijkheid: het kleine uitgeknipte stukje tekst lag in het boekje bij dit lied; er staat op te lezen:

“Schulrat Heitmann, der, wie gemeldet, in Schleswig-Holstein einen Sturm der Entrüstung entfachte, als er das Weihnachtslied “Stille Nacht” als “süßlich” bezeichnete und es von einer Vorschlagsliste strich, ist aus dem Amt entfernt worden. Kultusminister Pagel stellte fest, der Kreisschulrat habe seine Dienstbefugnis weit überschritten.”

De oorspronkelijke tekst van vers 2 luidt:

*Stille Nacht, heilige Nacht! Hirten erst kundgemacht;
 Durch der Engel Halleluja, tönt es laut von fern und nah:
 Christ, der Retter ist da, Christ, der Retter, ist da!*

Lukas 2,7

Dat het naziverleden tot op vandaag nog ontkend wordt bleek mij toen ik in de levensbeschrijving van de illustrator van dit boekje geen verwijzing naar diens naziverleden vond. Het grote zwijgen.

Het lied *Großer Gott wir loben dich* maakt wel een zeer eigenaardige carrière door nu het tot titel van het gezangboekje uit 1941 wordt gekozen en tevens het eerste lied wordt. Het is waarschijnlijk niet toevallig, maar zeer weldoordacht geweest om een van oorsprong katholiek lied nu als titel voor een gezangboek van de 'Deutsche Christen' in te zetten²². De 'Deutsche Christen' wilden immers "*ein überkonfessionelles, nationalkirchliches Christentum.....unter der Parole Ein Volk – ein Glaube*". Het staat nu vooraan, in de rubriek "Lobgesang. Preis und Dank". Van de oorspronkelijke tekst in het Evangelisches Gesangbuch (in de rubriek Lob und Dank) worden de strofen 1 en 3, 10, 11, 12 van de 12 overgenomen. Daarmee wordt een nauwe verbinding tussen 'god' en 'volk' tot stand gebracht. Een aantal kenmerkende wijzigingen zijn aangebracht: vers 2 is weggelaten omdat het de woorden *Cherubim und Seraphinen* bevat; *Herr Zebaoth* wordt *Herre Gott* en *Heilig, Herr der Himmelsheere* wordt *Heilig, Herr der Kriegsheere* in vers 3.

Het is nu natuurlijk wat moeilijk verder iets over de inhoud uit te leggen omdat we geen gezangboek voor ons hebben. Wat het meest opvalt in "*Großer Gott*" is, dat het onderdelen bevat getiteld *Heilig Vaterland, Volk vor Gott, In der Stille, von frommer deutscher Lebensart (für Familie und Hausgemeinde), Gebete großer Männer unseres Volkes, Kinder- und Wiegenlieder, Lieder der Kameradschaft (für Feiern außerhalb des Gotteshauses)* en dat het voorzien is van spreuken van grote mannen. Zo beginnen de *Lieder der Kameradschaft* met een spreuk op de linkerbladzijde: "*Bist du auch namenlos das Dienen macht Dich groß. Nur in des Volkes Strom baust du am ewigen Dom.*"

Kinderen moesten leren bidden: "*Schütze, Gott, mit starker Hand unser Volk und Vaterland! Lass auf unsres Führers Pfade leuchten deine Huld und Gnade! Weck im*

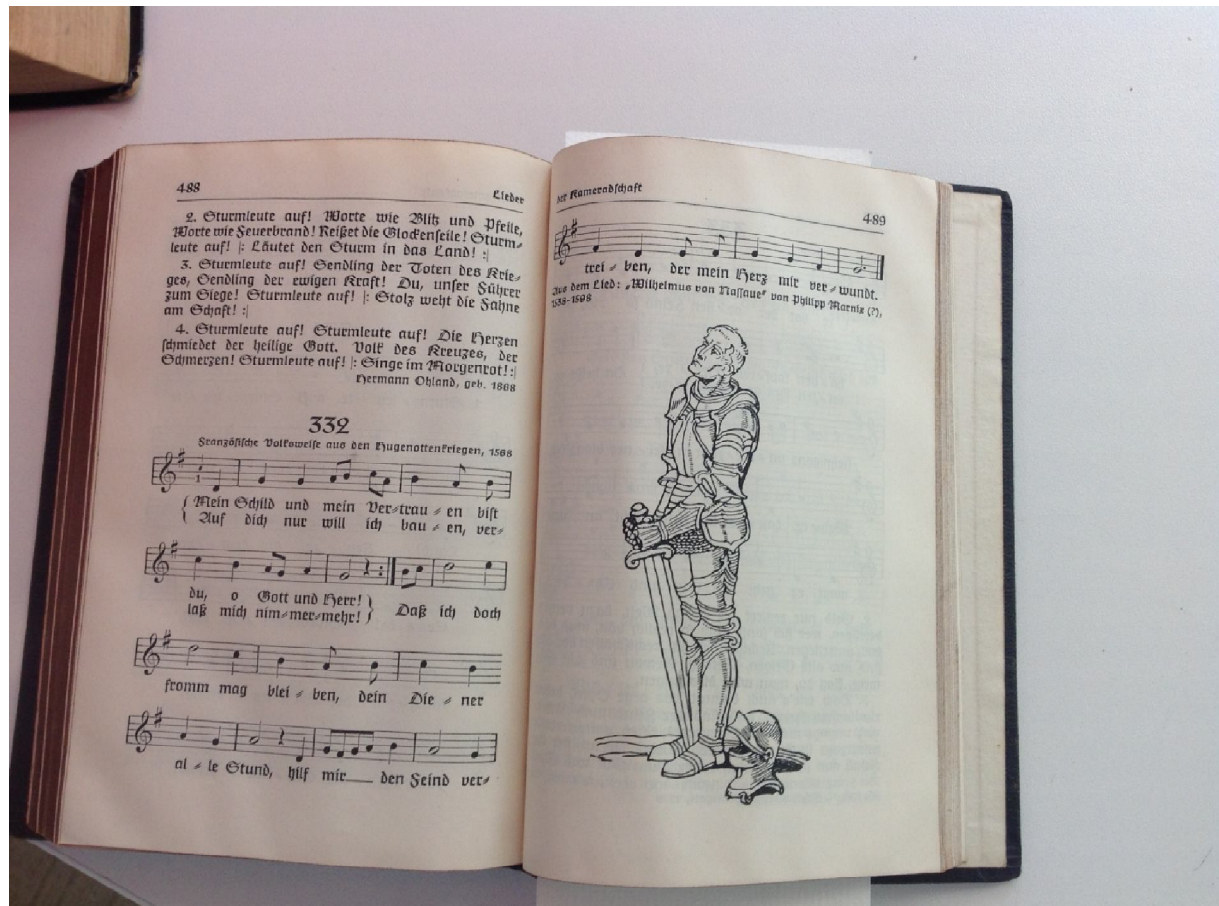
²² www.liederlexicon.de Michael Fischer, *Großer Gott wir loben dich*, Ausführlicher Kommentar zur Liedgeschichte (Februar 2006 / Juli 2007)

Herzen uns aufs neue deutscher Ahnen Kraft und Treue. Und so lass uns stark und rein deine Deutschen Kinder sein”.

Niet alle kindertjes in het vaderland hebben dit gebedje geleerd. De uitgave van dit gezangboekje was uitermate succesvol en verscheen in een oplage van 50.000 exemplaren. Al meteen kwamen nabestellingen binnen en die benaderden, opgeteld, de 80 tot 100.000 en in 1944 tot 500.000 en ieder daaropvolgend jaar nog eens 300.000. Er waren ook exemplaren naar het front gestuurd en daar met grote vreugde ontvangen. Aangezien de papieruitgifte niet toereikend was, is er geen tweede druk verschenen.

Arnhold weet nog te vermelden dat bij de uitgave van dit gezangboekje commentaar vanuit de Bekenkende Kirche uitbleef, individuele protesten daargelaten.

Tot mijn verbazing vond ik als lied 332 in dit gezangboekje: “*Mein Schild und mein Vertrauen bist du, o Gott und Herr!*”, het 6^e couplet van het Wilhelmus. Het wordt bovenaan omschreven als ‘Französische Volksweise aus den Hugenottenkriegen, 1568’. Onderaan staat: *Aus dem Lied: “Wilhelmus van Nassaue”* von Philip Marnix (?), 1538-1598.

In het gewone evangelische gezangboek staat onder de liederen een verwijzing naar een Bijbeltekst, dat ontbreekt in het gezangboekje uit 1941.

In Bethge's biografie vinden we niets over het gezangboekje en dat is niet verwonderlijk natuurlijk. Het instituut werd pas veel later ontsloten.

In de IBG Rundbrief vanaf 2006 heb ik niets kunnen vinden dat er op wijst dat het 'Eisenacher Institut' in een van hun bijeenkomsten ter sprake is gebracht.

Het register van de 'Dietrich Bonhoeffer Werke' nummer 17 (uitgegeven in 1999) kent het woord 'entjudung' niet, Grundmann komt niet voor. Wel vinden we in band 14 dat de Thüringer 'Deutsche Christen' werden geleid door de dominees Leffler en Leuthäuser. Zij vormden een radicale, organisatorisch zelfstandige groep van de 'Glaubensbewegung Deutsche Christen'²³. Dat zij eveneens medewerkers waren bij het 'Eisenacher Institut' was kennelijk in 1999 nog niet bekend.

Sluiting "Institut".

Naarmate de oorlog voortduurde werden ook medewerkers van het instituut onder de wapenen geroepen, de papieruitgifte was nagenoeg tot stilstand gekomen, reizen werd moeilijker en vanwege hevige luchtaanvallen op steden gingen documenten verloren.

Op 6 april 1945 bezetten Amerikaanse troepen Eisenach en op 21 juli werd het instituut gesloten. De meeste inwoners van Eisenach hebben nauwelijks of in het geheel niet geweten van het bestaan van het instituut, laat staan van wat daar was uitgedacht.

In de bibliotheek lagen ongeveer 80 boeken op het gebied van het Oude Testament, jodendom en religiewetenschappen. Deze gingen over naar de bibliotheek van het Predigerseminar.

Grundmann was na de oorlog al ontslagen als hoogleraar in Jena toen hij terugkeerde uit Russische krijgsgevangenschap. Hij heeft nog pogingen ondernomen het instituut om te zetten in een theologisch onderzoeksinstituut. Dat is niet gelukt. Ook zijn poging weer zijn werk als hoogleraar op te nemen mislukten, ondanks zijn verwoede pogingen tot entnazificering begin 1946. In mei wordt hij aangesteld bij de diaconie, in 1950 wordt hij weer predikant en in 1954 rector van het catechetenseminarium in Eisenach. Hij wist natuurlijk heel goed, zo merkt Oliver Arnhold fijntjes op, dat hij met de nieuwe staat (de voormalige DDR) op goede voet moest komen te staan²⁴. Zo werd hij in 1956 met succes door de Stasi geworven en

²³ Dietrich Bonhoeffer, *Illegale Theologenausbildung Finkenwalde 1935 – 1937*, DBW 14, Chr. Kaiser Verlag 1996

²⁴ Oliver Arnhold, *idem*, blz. 759

bespioneerde tussen 1956 en 1961 kerkvertegenwoordigers in Oost en West als GI Berg (schuilnaam voor Geheime Informatieur Berg). Uit zijn Stasi akten is gebleken dat zijn medewerking zowel de *“Anerkennung der DDR als Obrigkeit”* als ook *“die starke Aversion (‘Hass’) gegen die führende Rolle ehemaliger Mitglieder der Bekennenden Kirche”* betrof.

Na 1970 doceert hij aan het theologisch seminarium van de evangelisch lutherse kerk in de DDR in Leipzig. Hij publiceerde veel en met succes.

Ook andere hoogleraren en academische medewerkers hebben verder niet onder hun werk bij het instituut geleden; ze werden door universiteiten en kerk gewoon weer geaccepteerd en hebben uitstekend carrière gemaakt.

We zullen het er maar niet over hebben hoe ook de kerken na de oorlog nazimisdadigers hebben geholpen om weg te komen naar het buitenland. Na entnazificering en het bezit van “Persilscheine” en valse passen waren ze immers “schoongewassen”. Voor diegenen die het niet (meer) weten: Persil was in die tijd een bekend wasmiddel.

Het Martin-Luther-Gymnasium Eisenach.

Vanaf 2006 konden de persoonlijke akten van dr. Walter Grundmann ingekeken worden. De godsdienstlerares van dit gymnasium achtte het een goed idee haar leerlingen kennis te laten nemen van het verleden van het Eisenacher Instituut. De leerlingen uit de 11^e klas organiseerden in 2007 een tentoonstelling met als thema *‘Gratwanderungen – Das sog. ‘Entjudungsinstitut’ 1939 – 1945’*. Men kreeg er niet alleen een prijs voor maar het is als boekje verschenen *“Gratwanderungen – Das ‘Entjudungsinstitut’ in Eisenach.*

Zeer uitgebreid en informatief, en nog verkrijgbaar.

Bonhoeffer.

We hebben al gehoord van verontruste gedoopte joden die zich afvroegen of de kerken hen zou beschermen na de anti-joodse maatregelen. Dit wordt nu juist voor Bonhoeffer reden zijn stem te laten horen. Voeg daar nog zijn persoonlijke betrokkenheid aan toe: de echtgenoot van zijn tweelingzus, zijn goede vriend Franz

Hildebrand, klasgenoten, buurkinderen en vrienden zijn van joodse afkomst. Wat is de dagelijkse werkelijkheid, wat is je christelijke opdracht, hoe moet de kerk in verzet komen?

Aan zijn veel geciteerde uitspraak *“Nur wer für die Juden schreit darf gregorianisch singen”* wil ik vanuit de muzikwetenschap een dimensie toevoegen. Oorspronkelijk werd het gregoriaans éénstemmig gezongen. Is dit geen mooi beeld, dat Bonhoeffer bij zijn ene overtuiging bleef? Jodendom is in de kerk van Christus geen rassenbegrip maar een religieus begrip. Bonhoeffer vraagt hier aandacht voor in zijn essay *“Die Kirche vor der Judenfrage”*²⁵. Wat is de taak van de kerk nu joden onder een afzonderlijke wet geplaatst zijn, wat zijn de gevolgen voor de gedoopte joden in de gemeente? In september 1933 schrijft hij in *“Der Arier-Paragraph in der Kirche”*²⁶ dat de kerk ophoudt kerk van Jezus Christus te zijn als de ariërparagraaf wordt overgenomen in het kerkrecht en als de kerk predikanten van joodse afkomst laat vallen.

Maar waar was Bonhoeffer in 1941 toen het nazi gezangboekje werd uitgegeven? Waar was hij mee bezig? Als het gezangboekje op 4 april 1941 feestelijk gepresenteerd wordt zit Bonhoeffer in het klooster in Ettal en werkt aan zijn *“Ethik”*.

“Ethik”.

In het onderdeel *“Ethik als Gestaltung”*²⁷, ‘Ethiek van de vormgeving’ in de Nederlandse vertaling zien we dat Bonhoeffer op de hoogte was van de taalvervuiling door de nationaal socialisten.

“Alleen wie eenvoud en wijsheid met elkaar verbinden, kan staande blijven. Maar wat is eenvoud? Wat is wijsheid? Hoe worden die twee één? Eenvoudig is wie in de omkering, verwarring en verdraaiing van alle begrippen de eenvoudige waarheid van God in het oog houdt.....Wijs is, wie de werkelijkheid ziet zoals ze is, wie naar de grond der dingen ziet. Kennis van de

²⁵ Dietrich Bonhoeffer, *Berlin 1932 – 1933*, DBW 12, blz. 349

²⁶ Dietrich Bonhoeffer, *idem*, blz. 408

²⁷ Dietrich Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, Chr. Kaiser Verlag München, 1992, blz. 62

*werkelijkheid is niet hetzelfde als kennis van het uiterlijk gebeuren, maar aanschouwing van het wezen der dingen”*²⁸

Omkering, verwarring, verdraaiing. In een voetnoot wordt door de uitgevers van de ‘Ethik’ gewezen op de hier al eerder genoemde Victor Klemperer, die de taal van het derde rijk heeft bestudeerd. *“Die NS-Propaganda manipulierte die Sprache mit hoher Virtuosität”*²⁹. De taal en de melodie van nazi liederen zijn vrolijk van toon, eenvoudig en uitnodigend om mee te zingen. Door samen te zingen ontstaat tevens saamhorigheid, je kunt je samen aan de gezongen tekst overgeven. Het gezongen woord kan troosten, het kan je boven jezelf uittillen. Juist omdat er veel gebruik gemaakt werd van de terts *‘und schon klingt alles nach “Herz”*³⁰. Hoe de uitwerking van liederen uit de tijd van het fascisme geweest is? Een in 1931 geboren man vertelt er 50 jaar later het volgende over *“Wurd’ ich so ein bißchen niedergeschlagen, keine Depression, aber doch so ein bißchen nach unten, dann hab’ ich immer automatisch Nazilieder gesungen, dann ist das sofort wieder alles stramm, geradeaus...Das ist mir eine gute Medizin gewesen”*³¹.

Mijn verkenningstocht kan nu eenmaal niet te veel zijpaden bewandelen, we blijven bij kerkliederen en daar had Bonhoeffer zich al heel duidelijk over uitgesproken in zijn *Vortrag über die Geschichte des evangelischen Kirchenliedes. Das innere Leben der Deutschen Evangelischen Kirche*³². Buitengewone machten bedreigen de kerk, zo zegt hij tot slot, we weten nog niet wat Gods bedoeling is met de Bekennende Kirche. We kunnen niet omkijken, tenzij naar het kruis van Christus, naar de jongste dag. Zo zijn we vrij gemaakt tot lof en gezang.

Wij richten nu onze blik op een liedbundel dat Bonhoeffer zeer dierbaar was.

²⁸ Gerard den Hertog en Wilken Veen, *Dietrich Bonhoeffer. Aanzetten voor een ethiek*, blz. 62

²⁹ Dietrich Bonhoeffer, *Ethik*, blz. 67

³⁰ Hanns-Werner Heister, Hans Günter Klein, *Musik und Musikpolitik im faschistischen Deutschland*, Fischer Verlag 1984

³¹ Hanns-Werner Heister, *Idem*, blz. 23

³² Dietrich Bonhoeffer, *Illegale Theologenausbildung Finkenwalde 1935 – 1937*, DBW 14, blz. 714

Ein neues Lied.

Na vele jaren voorbereidend werk werd deze liedbundel uitgegeven door dominee Otto Riethmüller en wel in de jaren 1930/31. Hij kwam hiertoe in zijn hoedanigheid als leider van het Burckhardthaus, een kerkelijke organisatie voor jonge vrouwen. Hij schreef niet alleen nieuwe teksten maar bewerkte ook graag liederen van de Boheemse broeders, *Zonne der gerechtigheid* bijvoorbeeld. Het verval van de Weimarer republiek werd in die jaren steeds zichtbaarder, de werkloosheid was hoog, er was nauwelijks perspectief voor de bevolking. Riethmüller organiseerde Bijbelstudie en veel zingen. Om de mensen wat moed te geven schreef hij in 1932 een lied voor de zingende gemeente met woorden als het 3^e, 4^e en 5^e couplet van Herr, wir stehen Hand in Hand:

3. Welten stehn um uns im Krieg, gib uns Teil an deinem Sieg. Mitten in der Höllen Nacht hast du ihn am Kreuz vollbracht.

4. In der Wirnis dieser Zeit fahre, Strahl der Ewigkeit; zeig den Kämpfern Platz und Pfad und das Ziel der Gottesstadt.

5. Mach in unserer kleinen Schar Herzen rein und Augen klar, Wort zur Tat und Waffen blank, Tag und Weg voll Trost und Dank³³.

Nauwelijks was de politieke redder Hitler aan de macht of Riethmüller dicht zijn Hitler-lied. Want, toen rijkspresident Von Hindenburg op 30 januari 1933 de nazi Führer Hitler tot rijkskanselier had benoemd, had naast de nazi-partij vooral de evangelische kerk reden tot feestvieren. De ‘godeloze’ overheid van het Weimarer “systeem” had 14 jaar lang de kerk zenuwachtig gemaakt en verzwakt en nu was dan eindelijk de doodssteek toegebracht aan de ‘novembermisdadigers’. Daarom jubelden de evangelische kerkleiders ‘Sieg’ en vierden uitbundig de komst van Hitler, die gezien werd als “redder uit groot gevaar”. Het bolsjewistische gevaar was groot, met christendom en kerk wilden de bolsjewieken niets te maken hebben en daarom was God niet genoeg te danken dat er nu weer een Führer was voor wie de vreze Gods het begin van wijsheid is³⁴.

³³ Hans Prolingheuer, *Wir sind in die Irre gegangen. Die Schuld der Kirche unterm Hakenkreuz, nach dem Bekenntnis des “Darmstädter Wortes” von 1947*, Pahl-Rugenstein Verlag GmbH, Köln, 1987 blz. 35

³⁴ Hans Prolingheuer, *Wir sind in die Irre gegangen*, blz. 30

Dat Hitler-lied – aldus Prolingheuer – haalt ook de laatste duitsnationalen onder het hakenkruis van de nieuwe christelijk nationalistische “Heimat” en het “Zukunftsland”.

*Über den deutschen Strom, dröhnen die Glocken vom Dom:
Finsternis weicht, und der Tag kommt herbei,
Deutschland, steh auf, denn der Herr macht dich frei.
Vaterland, Mutterland, schirm dich Gottes Hand.*

*Sturmwind im Eichengrund, Mahnruf der Väter tut kund:
Deutscher, vergiß nicht, daß Recht nur und Treu
bauen das heilige Reich wieder neu.
Siegfriedland, Bismarckland, schirm dich Gottes Hand.*

*Stand einst ein graues Heer, rang von den Alpen zum Meer,
Kämpfe du mit für das künftige Land,
Arbeit und Freiheit für jeglichen Stand.
Kämpferland, Hitlerland, schirm dich Gottes Hand.*

*Sonne durch Wetter bricht, Deutschland, verzage nur nicht.
Äcker ergrünen in hoffender Saat,
Räder umschwingen zu helfender Tat.
Heimatland, Zukunftsland, schirm dich Gottes Hand.*

Overbodig te zeggen dat met ‘Führer’ en ‘Herr’ Hitler en met ‘rijk’ geen rijk gods maar het derde rijk wordt bedoeld. Zo kwamen deze woorden in de harten en daarmee in het bestaan van de bevolking. Zo komt uit zingen een verkeerd en vals geloof voort. Terwijl juist Riethmüller de jeugd door middel van het lied wilde leren geloven. Hij keert op zijn schreden terug, richt in 1933 de Jungreformatoren op in Berlijn-Dahlem en vanaf 1935 was hij voorzitter van de Jugendkammer van de Bekenkende Kirche.

Bonhoeffer heeft geleefd met ‘Ein neues Lied’; in huiselijke kring werden graag de meerstemmige liederen gezongen, in Finkenwalde hoorde het in het dagprogramma

en als hij in de gevangenis zit en na een paar dagen de liedbundel in zijn cel krijgt is hij blij en zegt dat goede herinneringen weer boven komen.

Ik heb een aantal liederen uit Bonhoeffers vaste repertoire in Finkenwalde bekeken, bijvoorbeeld *“Die güldne Sonne”*.

1) Die güldne Sonne voll Freud und Wonne bringt unsern Grenzen mit ihrem Glänzen ein herzerquickendes, liebliches Licht. Mein Haupt und Glieder, die lagen darnieder; aber nun steh ich, bin munter und fröhlich, schaue den Himmel mit meinem Gesicht.

2) Mein Auge schauet, was Gott gebauet zu seinen Ehren und uns zu lehren, wie sein Vermögen sei mächtig und groß und wodie Frommen dann sollen hinkommen, wann sie mit Frieden von hinnen geschieden aus dieser Erden vergänglichem Schoß.

3) Lasset uns singen, dem Schöpfer bringen Güter und Gaben; was wir nur haben, alles sei Gotte zum Opfer gesetzt! Die besten Güter sind unsre Gemüter; dankbare Lieder sind Weihrauch und Widder, an welchen er sich am meisten ergötzt.

4) Abend und Morgen sind seine Sorgen; segnen und mehren, Unglück verwehren sind seine Werke und Taten allein. Wenn wir uns legen, so ist er zugegen; wenn wir aufstehen, so läßt er aufgehen über uns seiner Barmherzigkeit Schein.

5) Ich hab erhoben zu dir hoch droben all meine Sinnen; laß mein Beginnen ohn allen Anstoß und glücklich ergehn. Laster und Schande, des Satanas Bande, Fallen und Tücke treib ferne zurücke; lass mich auf deinen Geboten bestehn.

6) Laß mich mit Freuden ohn alles Neiden sehen den Segen, den du wirst legen in meines Bruders und Nächsten Haus. Geiziges Brennen, unchristliches Rennen nach Gut mit Sünde, das tilge geschwinde von meinem Herzen und wirf es hinaus.

7) Menschliches Wesen, was ist's gewesen? In einer Stunde geht es zugrunde, sobald das Lüftlein des Todes drein bläst. Alles in allen muß brechen und fallen, Himmel und Erden die müssen das werden, was sie vor ihrer Erschaffung gewest.

8) Alles vergehet, Gott aber stehet ohn alles Wanken; Seine Gedanken, sein Wort und Wille hat ewigen Grund. Sein Heil und Gnaden, die nehmen nicht Schaden, heilen im Herzen die tödlichen Schmerzen, halten uns zeitlich und ewig gesund.

9) Gott, meine Krone, vergib und schone, laß meine Schulden in Gnad und Hulden aus deinen Augen sein abgewandt. Sonsten regiere mich, lenke und führe, wie dir's gefällt; ich habe gestellet alles in deine Beliebung und Hand.

10) Willst du mir geben, womit mein Leben ich kann ernähren, so laß mich hören allezeit im Herzen dies heilige Wort: "Gott ist das Größte, das Schönste und Beste, Gott ist das Süßte und Allergewißte, aus allen Schätzen der edelste Hort."

11) Willst du mich kränken, mit Galle tränken, und soll von Plagen ich auch was tragen, wohlan, so mach es, wie dir es beliebt. Was gut und tüchtig, was schädlich und nichtig meinem Gebeine, das weißt du alleine, hast niemals keinen zu sehr nocht betrübt.

12) Kreuz und Elende, das nimmt ein Ende; nach Meeresbrausen und Windessausen leuchtet der Sonnen gewünschtes Gesicht. Freude die Fülle und selige Stille wird mich erwarten im himmlischen Garten; dahin sind meine Gedanken gericht'.

Vers 3 ondergaat een ingrijpende verandering:

Lasset uns singen, dem Schöpfer bringen Güter und Gaben; was wir nur haben, alles sei Gotte von Herzen geweiht. Die besten Güter sind unsre Gemüter; Lieder der Frommen, von Herzen gekommen, sind es, woran Gott am meisten sich freut.

De coupletten 5, 6, 7, 9, 10 en 11 worden weggelaten. Het oorspronkelijke couplet 8 wordt nu 5 en 12 wordt 8.

vers 7: *Menschliches Wesen, was ist's gewesen? In einer Stunde geht es zugrunde, sobald das Lüftlein des Todes drein bläst.* Deze woorden hadden op Sabine Bonhoeffer een huiveringwekkende indruk achtergelaten toen ze deze hoorde tijdens de preek op de begrafenis van broer Walter die in 1918 was omgekomen³⁵.

Ich bin ein Gast auf Erde.

Dit was in het nazi gezangboekje niet alleen van melodie veranderd, in strofe 1 ook de tekst van *Ich bin ein Gast auf Erden und hab hier keinen Stand, der Himmel soll mir werden, da ist mein Vaterland* in ... *der Himmel soll mir werden mein ewges Vaterland*. Bovendien zijn nog eens ook 6 coupletten weggelaten.

³⁵ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *Vergangen, erlebt, überwunden*, Gütersloh 1977

Inmiddels heb ik een aantal afbeeldingen uit het gezangboekje ingevoegd. Neem maar van mij aan dat ook in andere, veel gezongen liederen uit *Ein neues Lied* nogal wat veranderd is. Veel coupletten zijn weggelaten omdat ze verwezen naar beelden, die niet overeen kwamen met het nationalistische levensgevoel.

Het veel gezongen Lutherlied *Erhalt uns Herr bei Deinem Wort* ontbreekt in het nazi-bundeltje.

Zeker voor Bonhoeffer is het kerklied uitdrukking van geloof en gebed geweest. Voor hem bleef het volk Israël de belofte van God en de messiaanse hoop. In de gevangenis neuriede hij de hem zo vertrouwde liederen voor zich heen. Hij wist immers als rechtgeaarde Lutheraan dat het Woord van Christus in zingen, in het heden en in het bestaan werkelijkheid wordt en aanwezig is. Dit alles werd door de 'Deutsche Christen' ontkend en op grove wijze verdraaid. Wat Bonhoeffer hiervan in de laatste jaren van zijn leven nog heeft meegekregen wordt niet duidelijk.

Tot slot.

De *Stuttgarter Erklärung* van 1945 zal jullie grotendeels bekend zijn. Daarin werd in mooie bewoordingen verklaard dat alles wat sedert de herfst 1933 gebeurde, onrechtmatig was. *"We waren weliswaar goed, maar we klagen onszelf aan dat we niet nog beter waren, dat we niet moediger getuigd hebben, niet met meer geloof gebeden hebben, niet met meer vreugde geloofd en niet vuriger hebben liefgehad"*. Prolingheuer meldt ons: *"In scharen keerden de ooit tot de 'Neuheiten' overgelopen christenen terug in de schoot der kerken om deel te krijgen aan de zegeningen die een verzetsbeweging (de Bekenntniskirche) toe vallen"*³⁶.

Nadat de Amerikanen rond Pasen (begin april) 1945 Eisenach waren binnengetrokken kwamen drie predikanten uit die stad bijeen. Zij hebben de Duits-

³⁶ Hans Prolingheuer, *Das kirchliche Wende-Jahr 1946. Wie sich die Kirchen zur 'Widerstandsbewegung der Nazizeit' verwandelten. Ein historisch-kritischer Rückblick*. DeutschlandRadio – Kultur aktuell, 16 november 1996

christelijke kerkleiding zonder enige aarzeling afgezet. Eén van hen was de leider van de 'Bruderrat' van de Bekenkende Kirche in Thüringen en hij nam de verantwoordelijkheid van de landskerk op zich. Zo snel mogelijk traden ze in contact met gemeenten en hun predikanten in Thüringen om gezamenlijk naar nieuwe verkiezingen toe te werken. Inmiddels wendden verontruste 'Deutsche Christen' zich tot de nog in dienst zijnde predikanten en vroegen om rehabilitatie: Ze waren toch lid gebleven van de Kerk? Ze hadden toch niemand vermoord? Konden echter geen antwoord geven op de vraag hoe "goed" ze wel geweest waren en waarom "niet nog beter".

Vervolgens brak een tijd aan waarin voor heel Duitsland een nieuwe orde van dienst en een nieuw gezangboek samengesteld moesten worden en al in de loop van 1945 gingen de kerkdiensten gewoon weer verder³⁷.

Zo kwam aan de lofzang op het derde rijk in 1945 een einde. Nu kan en zal het Rijk Gods weer als lofzang gaande gehouden moeten worden, het zal weer zingend doorgegeven moeten worden. Jarenlang hadden de naziliederen het heil van Hitler en het derde rijk ook zingend doorgegeven, nu kwam daar niet alleen de oude vertrouwde bijbelse boodschap weer voor in de plaats, ook nieuwe liederen werden er aan toegevoegd.

Waar zijn al die nazi gezangboekjes gebleven? Nog ergens op zolder?

Het is mijn bedoeling geweest vanmorgen aandacht te vragen voor het kerklied, dat wij zondag aan zondag tijdens de eredienst zingen en waarvan maar weinigen weten of hebben geweten hoe ooit in de nazitijd een geheel andere lofzang werd aangeheven. Het derde rijk en Gods rijk zijn gemakkelijk inwisselbaar gebleken. Daarna vergeten, verdrongen en stilgezwegen.....

31 oktober 2016

Drs. Irene Meijer.

³⁷ Klaus-Peter Hertzsch, *Sag meinen Kindern, dass sie weiterziehn. Erinnerungen*, Radius 2010, blz. 50

